

УДК 321.7(4-11)

Віра Бурдяк, Юрій Макар

**НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ І
РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНОЇ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦСЄ**

У статті автори досліджують сучасні теоретичні та методологічні підходи до трансформацій у посткомуністичних країнах ЦСЄ, що викладені в працях західних, російських і вітчизняних науковців, здійснюють їх аналіз та подають власне бачення демократичних змін, розпочатих революціями 1989 р.

Ключові слова: вчені, країни Центрально-Східної Європи, демократизація, теоретичні підходи, методологічні підходи, трансформація.

Революції 1989 р. у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) змінили співвідношення політичних сил на світовій арені, привели до краху “реального соціалізму” та демократичних трансформацій у державах цього регіону. Впродовж останніх двох десятиліть демократичний прогрес спостерігався у низці регіонів та субрегіонів, включаючи Центральну Європу та Балтійські держави, в яких демократичний поступ був невід’ємною частиною внеску вказаних країн у регіональну та глобальну безпеку. За даними Freedom House – світової організації, що займається вивченням стану свободи і демократії у світі, у 1972 р. 42 країни світу відповідали цим критеріям, у 1994 р. – вже 72 країни [8, с. 6–7], а в 1997 р. до демократичних (за критерієм “виборної демократії”) відносили 118 країн [35, с. 6]. У листопаді 2013 р. за даними щорічного глобального дослідження політичних прав та громадянських свобод Freedom House “Свобода у світі” визначено “вільними” 87 країн (45 % кількості країн світу); “частково вільними” – 60 (31 % кількості країн світу), а 48 країн (24 %) отримали статус “не вільні”.

Зміни на політичній карті світу викликають неоднозначну оцінку, проте, незмінно підвищений інтерес науковців, у результаті якого з’явилося чимало публікацій, що по-різному пояснюють події останніх десятиліть.

Метою запропонованої наукової розвідки є дослідження нових теоретичних та методологічних підходів до трансформацій у посткомуністичній ЦСЄ, викладених у працях західних [20–48], російських і вітчизняних науковців [1–19], їх аналіз та висвітлення підходів авторів даної статті до проблем демократизації.

Вже з початку 90-х рр. ХХ ст. з’явилися перші праці, здебільшого західних учених Г. Ерме, Дж. Лінца, Л. Даймонда, С. Хантінгтона, А. Лейпхарта, Я. Шапіро, Г. Ді Палма, Дж. Мангейма, Р. Річа, Д. Поттера, А. Степана, Р. Бови, Н. Бермео, Р. Гюнтера, П. Діамандоруса, А. Пшеворського, З. Бжезинського, Ф. Фукуяма та інших, у яких автори досліджували теоретичні і методологічні аспекти проблеми. У наукових публікаціях названих учених популярні твердження про прихід нової ери демократизації, що проявилася в повсюдних змінах на політичній карті світу за еталонами західної ліберальної демократії. Ф. Фукуяма висловив претензійну тезу про кінець історії як такої, досягнення людством кінцевої точки його ідеологічної еволюції та “універсалізацію західної ліберальної демократії кінцевою формою людського правління” [31, с. 4]. Згодом він підтвердив цю думку. “Світ інтегрується завдяки розвитку технології, торгівлі й інвестицій, обміну думками, що стимулює економічне зростання і створює підвалини для демократії. Там, де розвивається економіка, неминуче поширюється демократія. Саме цей різновид прогресу – єдиний створює шанс розвитку для бідних країн” [20, с. 2–43].

Аренд Лейпхарт визначив у 1980 р. у світі 21 поліархію – консолідовану плюралістичну демократію з усталеними інститутами демократичного правління, 14 з них – у Європі. Ліберальна представницька демократія існує тут безперервно 50 і більше років (з кінця Другої світової війни). Крім них, було ще 30 інших (нестабільних і тих, що існували недовго) демократій, що об'єднували майже 37 % населення Землі. Приклад стабільних демократій мав велику притягальну силу для народів, що долали тоталітарну спадщину. Вчений вважав, що в них дії демократичних урядів перебувають “у відносно тісній відповідності до бажань, відносно великої кількості громадян впродовж тривалого часу” [38, с. 37–38].

Тож, прагнення громадян країн ЦСЄ демократизувати держави за позитивними взірцями, світове співтовариство сприйняло як цілком зрозуміле бажання. Подібний взірець був надто привабливим, і розбудова нових політичних систем суспільств (ПСС) розпочалася з їх демократизації. У 90-х рр. до “консолідуючої демократії” відносили 7 країн з ЦСЄ і колишнього СРСР (Естонію, Литву, Латвію, Польщу, Словенію, Угорщину, Чехію), до перехідної демократії – 14 (Азербайджан, Албанію, Болгарію, Вірменію, Казахстан, Росію, Киргизстан, Македонію, Молдову, Румунію, Словаччину, Україну, Хорватію).

Повсюдний крах влади у соціалістичних країнах, яка за висловом М. Вебера передбачає ймовірність вольового перетворення суспільних відносин усупереч опорі об'єкта впливу, викликав зміни в ПСС – у суб'єктів відносин, політичній організації і політичній культурі, порушив їх соціальну стабільність, соціальний порядок і політичну орієнтацію. Для цілісного утворення – ПСС – характерне те, що всі її елементи перебувають у постійному зв'язку та взаємодії. Тому ПСС необхідно було розглядати в динаміці як певну процедуру й аналізувати як процес. Учені були методологічно не готові до цих завдань.

Пошук такої парадигми у другій половині ХХ ст. привів до певних змін у методології проведення політологічних досліджень. Їх викликала потреба зрозуміти повоєнний світовий політичний процес – холодну війну, поділ світу на конфронтаційні табори, крах колоніальної системи, швидку демократизацію ПСС у низці країн. Водночас повоєнний розвиток подій продемонстрував марність бездумного впровадження структурних елементів та принципів функціонування демократичної ПСС. У нових умовах вони не завжди і не всюди діяли, не давали позитивного поштовху демократизації. В 50–60-х рр. стало зрозуміло, що механізми функціонування західних ПСС майже не спрацьовують у колишніх колоніях, втрачаючи дієвість. В одних країнах демократія йшла по висхідній і вкоренилася відносно швидко та безболісно, а в інших – поволі і через драматичні конфлікти, кризи та труднощі.

Американські вчені Дж. Б. Мангейм та Р. К. Річ, звертаючись до періоду зародження дискусій про “політичне”, пишуть, що тоді “як дисципліна політологія ще не стала “науковою”... більшість ранніх робіт емпіричного змісту носили характер інтерпретації і були мало структуровані, і навіть сьогодні існує різниця в поглядах стосовно того, що сучасний практик може чи повинен досягти. Водночас, розпочавши у 40-х і, набираючи темпи з кінця 50-х років, застосування наукового підходу до опису і розуміння політичних феноменів зайняло головні позиції у США [6, с. 23]. Вважаємо, що й нині саме вчені США пропонують і розробляють найбільше різних теоретичних та методологічних підходів до розгляду даної проблеми.

Порівнюючи підходи та висновки, вчені прагнуть узагальнити результати і виробити деяку інтегральну методологію (спроби були не раз). Але завдання ще не повністю вирішені через надзвичайну складність проблеми, хоч відмінності між основними методологічними підходами проявляються чітко, зумовлюючи специфіку змісту і результатів окремих досліджень. Найчастіше використовують такі методологічні підходи: інституціональний, процедурний нормативний, біхевіористський, структурно-функціональний, синергетичний, дискурсивний, теорію раціонального вибору, теорію середнього рівня тощо.

Розглядаючи існуючі оцінки політичної та соціально-економічної природи революцій і наступних трансформацій у країнах “реального соціалізму” ЦСЄ і СРСР в кінці ХХ ст., можна констатувати, що представники різних суспільних наук провели значні дослідження. Великий пласт статей та книг з'явився відразу ж після революцій 1989 р. і важка

дослідницька праця триває. На жаль, багатьом дослідникам не вдалося уникнути фактологічного опису подій. Це має свої причини, основна з яких полягає у глибокій міфологізації революційних змін. Більше того, зайнявши певне місце в дослідженнях, вона стала ключовою і в панівній у країнах ідеології, підтримується владою та, при всіх заявах про гласність і свободу преси, є головною перешкодою для наукового дослідження минулих революцій.

Хоч до аналізу демократизації як одного з невід'ємних факторів та видів політичної трансформації сучасних суспільств вдалися і західні, і вітчизняні вчені, проте й донині немає єдиної думки, інтегрального підходу до визначення “демократизації”. Деякі вчені ототожнюють трансформацію і демократизацію, інші вказують на відмінності між ними. Погоджуємось з В. Журавським, що яскраво виражена специфіка політичного процесу в суспільствах перехідного типу змушує нас значно прискіпливіше поставитися до цього поняття [4, с. 64].

Зазвичай у широкому розумінні демократизацію розглядають як перехід від недемократичних форм правління до демократичних. На нашу думку, таке трактування цього поняття не зовсім виправдане, адже процес не завжди приводить до утвердження сучасної демократії.

Трансформація потенційно може мати два напрями: формування демократичної та недемократичної ПСС. Навіть при офіційно декларованих цілях демократії та логіці розвитку, що вказує начебто на його прогресивність, політичний процес, за словами В. Пугачова та А. Соловйова, може мати, принаймні, чотири ймовірних сценарії: перемога одних політичних еліт над іншими, при активній підтримці політично активної більшості громадян і, відповідно, – успішна демократизація; висока конкурентність політичних еліт при низькій активності громадян, і в результаті, формування сприятливого ґрунту для авторитарного режиму; низька конкурентність еліт при високій політичній активності громадян, що посилює “охлократичні тенденції” і знижує ефективність державного управління; мінімізація інтенсивності всіх політичних процесів (на рівні громадянського суспільства і політичних еліт), що сприяє встановленню диктатури, коли “незатребувана” політична влада потрапляє в “сильні руки” [16, с. 429]. Вкажемо, що трансформація – не завжди вдалий рух до демократії і демократизації політичного процесу (розширення форм політичної участі, пріоритет нових цінностей, інтересів суспільства).

Деякі дослідники пропонують інше поняття – “демократичний транзит”, що не завжди завершується переходом до демократії, а вказує на тривалий, важкий і неоднозначний у різних країнах процес, з різними результатами чи й реверсивними рухами. Вони виділяють демократизацію як процес утворення демократичних інститутів, практик і консолідацію демократії як підсумок демократизації, зміцнення демократичних інститутів, практик і цінностей.

Вчені з “демократичною революцією” пов'язують не лише розвиток та захист громадянських прав і свобод, але й поступальний економічний розвиток, досягнення масового добробуту і миру [28, с. 12]; дискутують про національну та історичну специфіку демократизації, часові межі та кількість країн, які стали демократичними. Вони розробили для підтримки своїх поглядів систему теоретичних аргументів, ведуть гостру концептуальну полеміку, в якій задіяні, як прихильники чи опоненти, політологи, соціологи, культурологи, демографи тощо. Вчені вирішують питання: чи дійсно сучасний світ переживає “демократичну революцію”; у чому полягає її суть; хто, які політичні актори та діячі беруть у ній участь і хто їй суперечить; чи має вона перспективи, як вважають оптимісти; чи не розпочався її “відхід”, що в минулому вже неодноразово спостерігалось. Втім, вважаємо, що спільною для всіх наукових напрямів є думка про появу й апробацію сучасних інституціональних ознак демократії: парламентаризму, багатопартійності, загального виборчого права, поділу гілок влади тощо. Ці й інші ознаки – у ракурсі уваги вчених, які доводять чи є сучасні трансформації “новою хвилею демократизації” [43, с. 72].

Автор концепції хвильового розвитку демократизації, яка стала майже класичною, С. Хантінгтон, підкреслює, що до початку 90-х рр. “демократія розглядається як єдина легітимна і життєздатна альтернатива авторитарному режиму будь-якого типу” [36, с. 58]. Нині відомі процеси демократизації, які охопили всі континенти. Хвильове наростання демократизації у світі дало підстави вченому заявити, що розпочалася третя її хвиля. Свою концепцію він виклав у книзі “Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ століття” та статті “Демократична третя хвиля”, вказуючи на хвилеподібний, глобальний характер демократичних змін і визначив цю “хвилю” як “сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів упродовж певного проміжку часу, за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той же час переходів у протилежному напрямі” [33, с. 13].

Він вважає, що ця “глобальна демократична революція” – найважливіша політична тенденція кінця ХХ ст. [34, с. 579], але застерігає, що не можна заспокоюватися після завершення ідеологічного протистояння двох систем, адже світ залишається різноманітним і головна лінія політичного протистояння тепер змістилася від ідеологічних до культурно-цивілізаційних меж. Різниця у культурах може спровокувати не менш жорстке протистояння чи й довести до зіткнення цивілізацій [35, с. 7]. Більшість країн, які розпочали демократичні перетворення після 1974 р., досягли значних успіхів, але 5 з них відвернулися від демократичного режиму. Тож, деякі вчені вже заявляють про початок чергового спаду – зворотного руху третьої хвилі демократизації [3, с. 23].

Сучасні процеси поширення демократії сприяли появі на світовій арені держав, які ще за багатьма критеріями не відповідають усталеній уяві про ліберально-демократичний устрій. Це – “молоді демократії”, що продовжують становлення демократичних інститутів. За типом і розвитком демократичних інститутів вони відрізняються і від західних демократій, і між собою. Тож одним з підходів до їх класифікації є поділ на “вільні країни”, в яких панують принципи ліберальної демократії, функціонують стійкі й розвинені демократичні інститути і “країни з неповною чи електоральною демократією”, де участь громадян у політичному процесі обмежується виборами. Суттєва відмінність між ними та, що в ліберальних демократіях політичні інститути – необхідні механізми гарантії громадянських прав і свобод як самоцінності, а в електоральних демократіях громадянські свободи – засіб нормального розвитку виборчого процесу та мінімальної участі населення в ньому.

Самуель Хантінгтон пише, що “драматичний ріст демократії в такий короткий проміжок часу є... однією з найбільш вражаючих і важливих політичних змін в історії людства” [35, с. 4], визнає неясність суті цих змін і особливо їх перспектив. Симптоматично звучить питання вченого: “Чи наближаємося ми до того світу, в якому демократія стане не просто найпоширенішою, а універсальною системою правління?”. Він вважає, що відповідь на це питання зараз неясна і залежить від економічного розвитку суспільств, що трансформуються, та від того, наскільки сприймуть демократію незахідні культури. Тож через чверть віку від початку процесів світової демократизації найбільше досягнення “третьої хвилі” вчений вбачає у тому, що вона “забезпечила універсалізацію демократії в межах західної цивілізації” і “сприяла її появі в інших цивілізаціях” [35, с. 8].

Центральним при аналізі поставторитарних трансформацій, він вважає питання “до якого ступеня сучасна демократія, що є продуктом Заходу, може вкоренитися в незахідних суспільствах” [35, с. 8]. Формулюючи концепцію “третьої хвилі” демократизації, він вказує на 27 “незалежних змінних”, що визначають процес і результати демократизації [36, с. 37–38]. Але нині їх кількість зросла і збільшили цей перелік саме “незалежні змінні”, пов’язані з культурологічними характеристиками суспільства.

У методології сучасної політичної науки, що аналізує зміст і фактори демократизації, певне місце належить структурному підходу. Він використаний у працях С. Ліпсета, Г. Алмонда, С. Верби, Р. Інглхарта, Л. Пая, Д. А. Ростоу. Вчені, досліджуючи залежність між соціально-економічними і культурними факторами, вказують на можливість встановлення й

збереження демократичних режимів у різних країнах. Ця залежність – структурна передумова демократизації, зумовлена впливом різних об’єктивних громадських структур, а не суб’єктивними прагненнями і діями учасників політичного процесу. Аналіз концепцій учених підводить нас до виділення трьох основних структурних передумов демократії: утвердження національної єдності і набуття відповідної ідентичності; досягнення високого рівня економіки; масове поширення тих культурних норм і цінностей, які визнають демократичні принципи, довіру до політичних інститутів, міжособистісну довіру тощо.

З цих умов демократії, на наш погляд, не викликає сумніву національна єдність та ідентичність, що передують демократії. Щодо інших, то сувору залежність рівня соціально-економічного розвитку суспільства і демократії можна спростувати. У світі відомі країни з високим рівнем економіки і недемократичним режимом (Сінгапур) та цілком сформованим демократичним типом взаємин політичних інститутів і акторів, але водночас високим рівнем бідності та традиційними соціальними структурами і практиками (Індія).

Розглядаючи роль культурних цінностей як умову демократизації, підкреслимо, що вони швидше створюють сприятливий клімат для формування стабільної, стійкої демократії. Як пише А. Мельвіль, це те, без чого перехід до демократії неможливий, тоді як кореляція не обов’язкова передумова, а лише фактор, який прискорює чи сповільнює демократизацію [8, с. 13].

Різні результати дослідження універсальності й обґрунтування моделі з конкретними соціокультурними передумовами демократії спонукали появу процедурного підходу. Репрезентуючи його, Г. О’Доннелл, Т. Карл, Х. Лінц, Ф. Шміттер у своїх працях використовують ендогенні фактори демократії та демократизації і вважають, що дії акторів, які ініціюють процес, вибір ними певної стратегії і тактики – важливіші, ніж передумови демократії. Це пояснює демократизацію через взаємини конкуруючих еліт, які вибирають у час політичного торгу організаційні форми й інститути нового устрою.

Отже, якщо структурний підхід зорієнтований на наявність об’єктивних соціальних, економічних, культурних та інших факторів, що впливають на сприятливе чи несприятливе завершення демократизації, то процедурний, як необхідну основу демократизації виділяє дії політичних акторів, що здійснюють цей процес. Визначені Х. Лінцом і А. Степаном фактори необхідні для консолідації демократії: формування громадянського суспільства через взаємодію держави з незалежними громадськими об’єднаннями та групами; розвиток демократичних процедур та інститутів, правової держави; становлення ефективного державного апарату, бюрократії, які нова влада використовує в своїх цілях; розвиток економіки, створення системи соціальних інститутів і норм, як посередників між державою та ринком [39, с. 11].

Деякі дослідники вважають, що між двома підходами не існує таких протиріч, які неможливо подолати, вони, швидше, доповнюють один одного, оскільки аналізують різні аспекти того ж явища. На нашу думку, цілком можливий синтез цих двох методологій. Проте більшість політологів неоднозначно сприймає їх концептуальне об’єднання і веде гострі дискусії, а тому ця проблема потребує вирішення. Однак різні підходи вказують, що демократизація – складна й багатогранна, а тому вимагає постійного осмислення стану соціально-політичних інститутів у ході змін у ЦСЄ.

“Як деяка формула, – пише Г. Ерме, – теза про “вік демократії” виглядає справедливою. Але, подібно до всіх абстрактних формул, ця теза є, разом з тим, деяким спрощенням” [32, с. 249]. Аналіз політичних трансформацій у різних регіонах світу і в посткомуністичних країнах, зокрема, спонукав західних політологів до переосмислення висловлених ними ж у кінці 80-х – на початку 90-х рр. покvapливих тріумфальних міркувань. Так, у 1993 р. З. Бжезинський, підводячи підсумки перших років посткомуністичних змін, вказав на те, що очікування, пов’язані з крахом комунізму спостерігачами та політиками “виявилися надто високими і швидше наївними” [23, с. 3].

У першій половині 90-х рр. політологи дискутували тезу, що перехід від авторитаризму до демократії не одномоментний чи ж неухильно лінійний процес із визначеним, позитивним

результатом. Транзитологи широко пропагували думку про те, що поставторитарні і посткомуністичні зміни будуть не лише тривалим, важким і неоднозначним у різних країнах процесом, але й можуть мати відступні рухи. Зміни поглядів на суть поставторитарних процесів видаються не просто звільненням від невинного оптимізму, а уточненням попередніх теорій генези демократії і вироблення нових методологічних схем, які дозволяють об'єктивно, без емоцій і зайвих ілюзій аналізувати безпрецедентні суспільні трансформації. Вважаємо, що в цьому контексті особливо варті уваги висновки А. Пшеворського про розчленування процесу демократизації на декілька етапів із власною логікою та специфікою.

Вчений вказує на два різні аспекти, які часто збігаються у часі: “вихід із авторитарного режиму і створення демократичного режиму”. Перше не завжди супроводжується другим. Становлення демократії є “лише одним з можливих результатів падіння авторитарного режиму” [44, с. 59]. Про двоступеневість демократичних змін у ЦСЄ пише й Р. Бова, вказуючи на необхідність поділу посткомуністичного переходу на два процеси: руйнацію старих структур влади та створення нових, які повинні зайняти місце попередніх [22, с. 113–138].

Крім цих загальних, хоча й вельми принципових положень щодо ролі інститутів політичної демократії, слід звернутися до концепцій, які існують у сучасній політології і складніших, що виступають теоретичною основою об'єктивного розгляду комплексу і суперечностей перехідних процесів посткомуністичного світу та реальної оцінки їх перспектив.

Ключову роль у них відіграють два поняття – перехід до демократії (transition) і зміцнення демократичної системи (consolidation). На думку Г. О’Доннела, дослідника латиноамериканських країн, процес демократизації складається з двох послідовних переходів: перший (transition) – встановлення демократичного уряду; другий (consolidation) – утвердження демократії або ефективне функціонування демократичного режиму [41, с. 18]. Тож у першому випадку йдеться про формування інституціональних основ демократичної системи, які забезпечують ротацію політичних лідерів шляхом демократичних процедур. А в другому – про зміцнення самої демократії як суспільно-політичної системи, що передбачає залучення більшості суспільства (політичні, громадські організації, інституціалізовані групи інтересів і більшість верств населення) до цінностей демократії, усвідомлення демократії найдосконалішою формою політичного устрою у порівнянні з іншими формами.

На нашу думку, вживання цих понять цілком доречно при аналізі змін, що відбуваються в країнах ЦСЄ. Концептуальне розмежування етапів переходу до демократії і утвердження демократії дозволяє позбутися елементів суб’єктивності й емоційності при оцінці характеру сучасного стану ПСС і дає можливість адекватніше та теоретично чіткіше визначити суть тієї стадії розвитку, на якій вони зараз перебувають. Зокрема, поспішними виглядають наявні серед українських науковців песимістичні міркування про досягнення демократії в цих країнах. Висновки про результати демократизації будуть не коректні, якщо ми не визначимося, про який етап цього процесу йдеться, і не переконаємося, що для низки країн ЦСЄ в політичній сфері усе ще актуальні завдання першого етапу, тобто становлення і зміцнення інституціональних основ нової ПСС, а не другого – формування позитивного консенсусу щодо норм і правил функціонування демократичної системи.

Для більшості посткомуністичних країн актуальна проблема завершення важливого для першого етапу демократизації процесу – становлення партійних систем, оскільки вони ще досить фрагментовані і слабо інституціалізовані. Проте повільне завершення першого етапу демократичних змін характерне не лише для країн ЦСЄ, а відоме і в інших регіонах. Так, досить тривалим був перший етап демократизації в Бразилії (з 70-х і до середини 90-х рр.).

Крім того, між етапами поставторитарного розвитку, не існує чіткої межі. Перехід до нової ПСС може плавно й органічно переростати в період її утвердження. Вже на початку змін, поряд з формуванням інституціональних основ демократії, може відбуватися процес становлення її соціально-психологічних основ. Певна річ, що кожний етап поставторитарних

змін має свою специфіку. Тому погодимось з американською дослідницею Н. Бермео, яка, слушно вказуючи на фактори, що пояснюють походження демократії, підкреслює, що вони “повинні бути аналітично відокремлені від факторів, що пояснюють її стабільність” [21, с. 279]. Авторитетні трактування демократії, що утвердилася, оцінюють міру зміцнення демократичних режимів за трьома параметрами – інституціональним, поведінковим і соціально-психологічним.

Так, деякі вчені США вважають, що демократичний режим утвердився, якщо всі політично значимі групи суспільства сприймають ключові інститути як “єдино легітимні межі політичного суперництва”, і виражають прихильність до “демократичних правил гри” [31, с. 152]. Вважаємо, що це визначення включає і інституціональний, і соціально-психологічний параметри, сприймає діючі політичні інститути “як прийнятні і такі, що не мають легітимних альтернатив”. Чітко спостерігається і поведінковий параметр, адже йдеться і про необхідність злагоджених дій між усіма політично значимими групами в межах установлених норм і правил.

Подібні підходи властиві Х. Лінцу і А. Степану – західним науковцям, компаративістам, які вважають, що демократія утверджується на поведінковому рівні тоді, коли жодна політична група не прагне повалити режим чи вийти з країни. На соціально-психологічному рівні демократія утверджується при загрозі гострої політичної й економічної кризи, коли більшість населення переконана, що будь-які політичні зміни повинні відбуватися у параметрах демократичних формул. На інституціональному рівні утвердження демократії слід розглядати тоді, коли всі актори в політії погоджуються, що політичний конфлікт можна вирішити у межах встановлених норм, а їх порушення і неефективне, і занадто витратне. Отже, утвердження демократії – це перетворення її в “рутинну і глибоко інтернаціоналізовану форму соціального, інституціонального і психологічного буття” [39, с. 41].

Близькі міркування наводить Р. Гюнтер, але вказує на істотну відмінність: розмежовує демократію на таку, що “достатньо утвердилася” і “повністю утвердилася”. За цим підходом демократичний режим міцніший, якщо має “підтримку і пружність”, що дозволяють йому вижити і зберегти свою стабільність при зіткненні з серйозними викликами [31, с. 153]. Визначення демократії, що утвердилася, менш категоричне, за ті, що вважають важливішим її критерієм схильність більшості до демократичних норм і цінностей. Автори не пов’язують утвердження демократії з майже повною трансформацією політичної культури поставторитарного суспільства – процесом, який може затягтися на покоління, а допускають, що демократичний режим може стати “досить міцним у відносно короткий час” [31, с. 154], впродовж 5 років після перших вільних виборів, як у Іспанії, чи 3–7, як у Греції.

Для сучасного стану суспільної свідомості більшості перехідних країн це вкрай важливе і дає підстави для певного оптимізму. Так, Х. Лінц і А. Степан вказують на необхідність поряд із загальним поняттям “демократичний перехід”, що характеризує суть першого етапу змін, вживати ще поняття – “завершений демократичний перехід”, який настає, при “достатній злагоді щодо політичних процедур, які приводять до влади обраний уряд; коли уряд формується в результаті вільних і загальних виборів; коли уряд *de facto* має владу для творення нової політики; коли виконавча, законодавча і судова влади створені демократією і *de jure* не поділяють владу з іншими” [39, с. 3].

Можна сперечатися щодо сильних сторін і недоліків цієї тези, яка, на нашу думку, зайве нормативна й несе на собі ознаку інших суджень Х. Лінца про переваги парламентаризму, що є в його працях. Однак, незалежно від ставлення до терміну, важлива правомірність постановки питання про необхідність уточнення критеріїв, за якими можна було б судити про “завершеність”, чи, навпаки, “незавершеність” першого етапу трансформації – переходу до демократії. Доречною така постановка питання є, зокрема щодо оцінки шляху демократизації в Україні, де, як відомо, взаємини між волевиявленням виборців і формуванням уряду досить опосередковані, а доля виконавчої влади знаходиться, головним чином, у руках президента.

На наш погляд, дослідження нових демократичних процесів та інститутів у країнах ЦСЄ вимагає розгляду факторів їх консолідації. Це багатоаспектна проблема і її постановка пов'язана з пошуком надійних основ, які б дозволили запобігти або, щонайменше, зменшити тиск реверсивних рухів. Консолідація демократії – ключовий етап при переході від авторитарної форми правління до демократичної. Він розпочинається після розриву з попереднім режимом і закінчується, коли демократія розвивається на власній основі, при всіх економічних, соціальних та ідеологічних труднощах підтримує певний стійкий розвиток. Консолідація демократії – процес розвитку нових політичних відносин не лише у розумінні суб'єктивного сприйняття її цінностей і норм, але й надійності подальшого функціонування демократичних інститутів.

Сучасна демократизація має специфічні особливості, до яких, найперше, варто віднести ширший, практично глобальний масштаб. Поза її впливом залишилися фактично лише мусульманські та деякі комуністичні країни (Китай і Куба). Але глобалізація демократичного впливу створює нову проблему – загрозу змішування варіантів політичного розвитку – модернізації і трансформації. Адже зміни відбуваються майже одночасно, хоч і в різних, важких для порівняння історичних, культурно-цивілізаційних, соціально-економічних, політичних тощо контекстах з неоднаковими вихідними даними, подіями та процесами, підпорядкованими різним закономірностям.

Нині сприятливіша міжнародна обстановка, ніж у попередніх хвилях демократизації [8]. Демократія стала свого роду духом часу. Суттєво відмінні й вихідні характеристики суспільних систем, що трансформуються, їх політичні режими, від класичного правого авторитаризму і військових хунт у Латинській Америці та Південній Європі до посттоталітарного авторитаризму в СРСР і європейських соціалістичних країнах чи таких “островів” традиційного тоталітаризму сталінського типу, як в Албанії, чи “диктатури”, як у Румунії. Але ці демократичні зміни зазвичай ще далекі від консолідованої демократії.

Водночас окремі події, викликані різними причинами і підпорядковані різним закономірностям – явища одного глобального процесу. Специфіка “третьої хвилі” демократизації полягає в тому, що перехід (транзит) посткомуністичного типу відбувається не за логікою класичних транзитів першої та другої хвиль. За класичною моделлю розвитку демократії Д. Ростоу, нація і держава з'являються раніше, ніж починається демократизація. А країни ЦСЄ та й колишнього СРСР вирішують проблеми становлення національної держави, маркетизації економіки і демократизації одночасно. К. Оффе вказує на специфіку східноєвропейської трансформації, що суттєво відрізняється від процесів демократизації в інших регіонах світу після Другої світової війни. Суть цієї специфіки він відображає в “дилемі одночасності”, тобто в “потрійному переході” – до демократії, ринку і (від)будови національної держави [11, с. 6–22], що значно ускладнює перспективи становлення консолідованої демократії і створює серйозну політичну проблемну ситуацію. Для її наукового розуміння необхідно (принаймні, спробувати) вирішити низку теоретико-методологічних питань. Вони особливо важливі для демократичних посткомуністичних “транзитів”, серед яких наступні: визначення достатності підстав для об'єднання конкретних випадків переходу від недемократичного ладу до функціонування демократичних інститутів і практик різних країн в одну демократичну хвилю; порівняльне співвідношення дії зовнішніх і внутрішніх чинників у підготовці, здійсненні та кінцевих підсумках демократичних транзитів; ієрархія внутрішніх факторів, що визначають результат демократизації – структурні (соціально-економічні та культурно-ціннісні передумови, що сприяють/заважають становленню і зміцненню демократичних інститутів і норм) чи процедурні (особливість і послідовність конкретних рішень і дій обмеженого кола ініціаторів та безпосередніх політичних учасників процесу демократизації); правомірність теоретико-методологічного синтезу різних – структурного і процедурного – підходів до аналізу феноменів сучасних посттоталітарних трансформацій; діючі фактори і обставини, що сприяють/суперечать успішному завершенню демократизації – консолідації нових демократій; масові політичні цінності і орієнтації при консолідації демократій;

можливість/необхідність розгляду процесів посткомуністичної трансформації окремої країни в загальному теоретико-методологічному контексті третьої хвилі демократизації чи виділення феномену посткомунізму з цього ряду, в силу його специфіки.

Цей перелік можна продовжити. Специфіка кожної країни має щось своє, але виділені, на нашу думку, проблеми загальні і найважливіші, які вимагають розгляду і теоретико-методологічних підходів до сучасних трансформацій.

Принципово важливо як цю логіку застосувати до різних, за вихідними даними і характером, змін посткомуністичної ЦСЄ. Однозначно відповісти складно, і насамперед тому, що нині у методологічному арсеналі дослідників немає інтегративної теорії, здатної описати і пояснити різноманітність нових і неоднорідних явищ, які виникли на залишках соціалізму. Але вчені апробують різні дослідницькі підходи до посткомунізму, кожний з яких своєрідно намагається пояснити і розкрити цілком реальні та суттєві його риси. З одного боку, це спроби концептуалізації посткомунізму в межах транзитологічних моделей, автори яких виявляють загальну логіку переходів від авторитаризму до демократії, що відбувалися в країнах світу з 70-х рр. ХХ ст. [1, 7, 9, 10, 22, 26, 34, 39, 42, 44, 45, 46]. З цієї точки зору події в країнах ЦСЄ та колишнього СРСР можна розглядати як елементи хоч внутрішньо і різноманітного, але все ж одного глобального процесу – всесвітньої демократизації.

З іншого боку, посткомунізм трактують як специфічне явище, яке не можна порівнювати з поставторитарними демократизаціями, характерними для Південної Європи і Латинської Америки [47]. Представники цього підходу, С. Фіш та М. Макфол пояснюють посткомунізм як мирну революцію [29, 40], що за розмахом політичних і соціоекономічних завдань неможливо порівняти з переходами від правого авторитаризму до демократії. Багатомірність посткомунізму виражена у різних теоретичних моделях і інтерпретована як демократизація авторитарного політичного режиму; як трансформація ПСС зі збереженням багатьох традиційних рис; як перехід від командної економіки до ринкової; як складова глобальної демократичної хвилі; як розпад останньої в світі імперії та національне самовизначення з появою нових державних і національних ідентичностей.

В окремих вимірах посткомунізм одночасно належить до різних типів і модифікацій явищ та процесів, які взаємно перетинаються. Напевно, що час для створення інтегративної теорії посткомунізму, ще не прийшов, адже сам посткомуністичний розвиток продовжується і ще не одержав будь-яких завершених, чітких форм. Така змістовна невизначеність відображена, до речі, і в самому (негативному за сенсом) терміні “посткомунізм”.

У багатоманітності феномену посткомунізму, концептуалізованого в різних теоретичних парадигмах, лежить причина поширеної в західній літературі думки про неправомірність будь-яких аналогій між посткомунізмом і “класичними” поставторитарними демократіями в Південній Європі та Латинській Америці. Безперечно, що опоненти порівняння демократії і посткомунізму мають рацію, коли фіксують відомі особливості цих трансформацій: подвійне завдання політичної демократизації і переходу до ринкової економіки; необхідність демонтажу значної частини виробничих потужностей задля модернізації і реструктуризації інших; як правило, відсутність первинного пакту між реформаторами і консерваторами; виникнення етнонаціоналістичної (недемократичної) реакції на комуністичний колапс; відсутність чи аморфність зародків громадянського суспільства чи зв'язків його ізольованих елементів з державою.

Але вчені, аналізуючи поставторитарні зміни пропонують не одну описану вище модель переходу до демократії, – шляхом укладання пакту між реформаторами і консерваторами з політичної еліти (на зразок іспанського “пакту Монклоа”). Це лише один з можливих варіантів, який однак рідко зустрічається на практиці. Він оптимальний за ефективністю та темпами демократичного переходу. Інші варіанти демократизації мають значно менше шансів для стабілізації і консолідації демократії.

Зазвичай же перехід до демократії через укладання пакту чи інших моделей суспільних змін все ж не охоплює реальне розмаїття складних і різноманітних процесів сучасної

демократичної хвилі. Вона є результатом дій різних зовнішніх і внутрішніх факторів, а тому порівняння варіантів переходу від авторитаризму не може і не повинно конструювати лише одну загальну парадигму демократизації. Наукова мета, ймовірно, полягає у виявленні зв'язків і послідовності фаз існуючого класу реальних суспільних процесів. Такий підхід вказує на певні закономірності ефективних і практично реалізованих переходів до демократії і те, що ці закономірності властиві не всім варіантам переходу, а лише успішним.

У зв'язку з цим, очевидно варто погодитися з російським вченим А. Ю. Мельвілем [7, 8, 9], що таке широке трактування поняття “демократизації” щодо всіх різновидів суспільних трансформацій, пов'язаних з сучасною демократичною хвилею, навряд чи завжди виправдане, особливо, якщо мати на увазі реальну багатомірність, різновекторність руху і неоднакові результати цих процесів. Тому, вважаємо, вживане ним поняття “демократичного переходу” – ширше за змістом і нейтральніше в оцінковому відношенні (або “демократичного транзиту” – на відміну від “переходу до демократії”, який постулює підсумок процесу, що рідко зустрічається в чистому вигляді) та краще відображає різні зовнішні і внутрішні обставини, особливості і варіативність кінцевих форм суспільних змін, що ми розглядаємо.

Демократичні транзити не означають гарантованого переходу до демократії і її консолідацію. Так позначаються поліморфні процеси переходу від одного суспільного і політичного стану до іншого, причому кінцевим пунктом зовсім не обов'язково (і навіть рідко) виступає демократія. Ці процеси характеризуються впливом виділених вище загальних міжнародних і, в значній мірі, глобальних факторів, що дозволяє розглядати конкретні демократичні транзити, які можливо й не завершаться консолідованою демократією, як складові елементи сучасної глобальної, різноманітної демократичної хвилі.

Реальна демократичність цієї хвилі залишається невизначеною змінною навіть у найсучаснішому контексті. Політична реальність свідчить, що значна частина транзитів завершується неліберальною демократією і гібридними режимами з різним поєднанням демократичних і недемократичних елементів, а часто й просто варіантами нового авторитаризму [37, 48]. Так, особливо в електоральних демократіях, імітуються лише зовнішні, формальні сторони демократії і демократичних процедур, найперше, виборів, що не дає підстав відносити ці режими до демократичних [31].

Тому особливе теоретичне і практичне значення має аналітичне розмежування двох принципових фаз загальної логіки демократичного транзиту: транзиту як такого (лібералізація і демократизація режиму) і консолідації демократії. В межах цієї логіки, можна піти далі й поставити питання про різновекторну природу частини суспільно-політичних змін, які розглядаються і кваліфікуються як демократичні транзити. Мова йде про наше припущення, що, можливо, неліберальні чи електоральні демократії не слід розглядати як не доведені до фази консолідації стадії демократичних транзитів, які все ж пройдуть весь свій шлях до кінця, а як явище цілком іншого ґатунку – транзити від недемократичного режиму до іншого типу “не демократії”.

Список використаних джерел

1. *Восточная Европа на историческом переломе. Очерки революционных преобразований 1989–1990 гг.* / РАН. Ин-т славяноведения и балканистики. Отв. ред. Ю. С. Новопашин. – М., 1991. – 242 с.
2. *Восточная Европа: контуры посткоммунистической модели развития* / Сб. ст. РАН. Ин-т славяноведения и балканистики. Науч. центр общеслав. исслед. (ЦЕСЛАВ). Отв. ред. Ю. С. Новопашин. – М., 1992. – 211 с.
3. *Даймонд Л.* Прошла ли “третья волна” демократизации? // *Полис.* – 1999. – № 1. – С. 10–25.
4. *Журавский В. С.* Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. – К., 1995. – 128 с.
5. *Левый поворот и левые партии в странах Центральной и Восточной Европы.* – М., 1998. – 196 с.
6. *Мангейм Дж. Б., Рич Р. К.* Политология. Методы исследования / Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 1997. – 544 с.
7. *Мельвиль А. Ю.* Доклады. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – М.: Моск. общ. науч. фонд, 1999. – 106 с.
8. *Мельвиль А. Ю.* Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // *Полис.* – 1998. – №2. – С. 6–38.
9. *Мельвиль А. Ю.* Российский “транзит” – откуда и куда? // *Бизнес и политика.* – 1997. – № 4. – С. 8–19.
10. *Никитченко А.* Транснационализация демократии (Третья волна демократизации в свете теорий международных отношений). – *Полис.* – 1996. – № 5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fultext/1996/5/5.htm>
11. *Оффе К.* Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе // *Повороты истории.* Т. 2. – Санкт-Петербург – Москва – Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – 396 с.
12. *Партии и движения Западной и Восточной Европы: теория и практика:*

Проблемно-тематический сб. / РАН; Институт научной информации по общественным наукам / В.П. Любин (отв.ред.). – М., 1997. – 179 с. 13. *Политическая трансформация стран Центральной и Восточной Европы*. – М., 1997. – 135 с. 14. *Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов*. – М.: ИСИБ РАН, 1997. – 275 с. 15. *Постреволюционная Восточная Европа: экономические ориентиры и политические коллизии*. – М., 1995. – 215 с. 16. *Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Введение в политологию: Уч. для студ. вузов. – 3. изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 447 с. 17. *Социально-экономическое положение и экономические реформы в европейских постсоциалистических странах*. – М.: Наука, 1995. – 416 с. 18. *Становление многопартийности в Восточной Европе в 1990-е годы (на материалах Болгарии, Венгрии, Восточной Германии, Польши, России, Словакии и Чехии): Монография [Ю. И. Игрицкий, С. П. Глинкина, Л. С. Лыкошина и др.; Отв. ред. Ю. И. Игрицкий]*. – М.: ИНИОН, 1996. – 217 с. 19. *Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы*. Сб. ст. / РАН, ИСБ (ЦЕСЛАВ); Отв. ред. д-р ист. наук В. В. Марьина. – М., 1995. – 287 с. 20. *Фукуяма Ф.* Глобализация безконечна // *И.* – 2000. – № 19. – С. 36–41. 21. *Bermeo N.* Democracy and the Lessons of Dictatorship // *Comparative Politics*. – 1992. – № 3. – P. 273–291. 22. *Bova R.* The Political Dynamics of the Post-Communist Transition. A Comparative Perspective // *World Politics*. – 1991. – № 1. – P. 113–138. 23. *Brzezinski Z.* The Great Transformation // *The National Interest*. – 1993. – № 33. – P. 3–13. 24. *Bunce V.* Regional Differences in Democratization: The East versus the South // *Post-Soviet Affairs*. – 1998. – July-September. – P. 187–211. 25. *Bunce V.* Should Transitologists Be Grounded? // *Slavic Review*. – 1995. – № 1. – P. 147–148. 26. *Di Palma G.* To Craft Democracies. Reflections on Democratic Transitions and Beyond. – Berkeley: University of California Press, 1990. – 248 p. 27. *Diamond L.* Is the Third Wave Over? // *Journal of Democracy*. – 1996. – July. 28. *Diamond L., Plattner M. F., Yun-han Chu, Huang-mao Tien* (Eds.). *Consolidating the Third Wave Democracies. Themes and Perspectives*. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1997. – P. 20–37. 29. *Fish M. S.* Democracy from Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution. – Princeton, 1995. – 300 p. 30. *Fukuyama Fr.* The End of History? // *The National Interest*. – 1989. – № 16. – P. 3–18. 31. *Gunter R., Diamandorus, P. N., Puhle H.-J.* O'Donnell's "Illusions" // *Journal of Democracy*. – 1996. – № 4. – P. 150–162. 32. *Hermet G.* Introduction: The Age of Democracy? // *International Social Science Journal*. – 1991. – № 128. – P. 249–256. 33. *Huntington S.* Democracy' Third Wave // *Journal of Democracy*. – 1991. – Spring. – P. 12–34. 34. *Huntington S.* How Countries Democratize // *Political Science Quarterly*. – 1991-92. – № 4. – P. 579–616. 35. *Huntington S. P.* After Twenty Years: The Future of the Third Wave // *Journal of Democracy*. – 1997. – № 4. – P. 3–12. 36. *Huntington S. P.* The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. – 336 p. 37. *Kaplan R. D.* Was Democracy Just a Moment? // *The Atlantic Monthly*. – 1997, December. – P. 55–80. 38. *Lijphart A.* Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven; London, 1984. – 229 p. 39. *Linz J. J., Stepan A.* Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p. 40. *McFaul M.* Why Russia's Politics Matter // *Foreign Affairs*. – 1995. – № 1. – P. 87–99. 41. *O'Donnell G.* Transition, Continuities and Paradoxes // *Sc. Mainwaring, G. O'Donnell and A. Valenzuela* (Eds.). *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. – Notre Dame, 1992. – 357 p. 42. *O'Donnell G.* Delegative Democracy // *Journal of Democracy*. – 1994. – № 1. – P. 55–69. 43. *Potter D., Goldblatt D., Kilon M., Lewis P.*, eds. *Democratization*. – Cambridge, 1997. – 472 p. 44. *Przeworski A.* Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge, 1991. – 210 p. 45. *Reisinger W.* Establishing and Strengthening Democracy // *Grey R. D.* (Ed.). *Democratic Theory and Post-Communist Change*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1997. – P. 126–143. 46. *Schmitter Ph. C., Karl T. L.* The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? // *Slavic Review*. – 1994. – № 1. – P. 173–185. 47. *Terry S. M.* Thinking About Post-Communist Transitions: How Different Are They? // *Slavic Review*. – 1993. – № 2. – P. 73–98. 48. *Zakaria F.* The Rise of Illiberal Democracy // *Foreign Affairs*. – 1997. – № 6. – P. 22–43.

Вера Бурдяк, Юрий Макал

НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ И ПОНИМАНИЮ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ В СТРАНАХ ЦВЕ

В статье авторы исследуют современные теоретические и методологические подходы к трансформациям в посткоммунистических странах ЦВЕ, изложенные в трудах западных, российских и отечественных ученых, осуществляют их анализ и излагают собственное видение демократических изменений, начатых революциями 1989 г.

Ключевые слова: ученые, страны Центрально-Восточной Европы, демократизация, теоретические, методологические подходы, трансформация.

Vira Burdiak, Yuriy Makar

THE SCIENTIFIC APPROACH TO STUDYING AND UNDERSTANDING THE POLITICAL DEMOCRATIZATION IN CEE

This article explores modern theoretical and methodological approaches to the transformations in the post-communist countries of the CEE. It is based on the research by Western, Russian and Ukrainian scientists, with the analysis of their works and own thoughts on the democratic changes, which were initiated by the revolutions in 1989.

Key words: scientists, countries of Central and Eastern Europe, democratization, theoretical approaches, methodological approaches, transformation.